

UDK
904:72]:23/28](497.5 Trsat)“00/01”
UDC

PRINOS RANOM KRŠĆANSTVU I URBANIZMU TARSATIKE

Nino NOVAK

Izvorni znanstveni rad

Ministarstvo kulture
Uprava za zaštitu kulturne baštine
Konzervatorski odjel u Rijeci, Užarska 26, 51000 Rijeka

Primljeno: 22.04.2009.
Odobreno: 20.11.2009.

Promatrajući tri tematska urbana sadržaja antičke Tarsatike u članku se uspostavlja urbanistička kronologija grada od njegovog osnivanja na Rječini do 5. stoljeća. Posebno se pledira na aspektu militarnih gradbenih inovacija te recepciji ranog kršćanstva u vrhu Kvarnera.

KLJUČNE RIJEČI: *Tarsatica, principia, vila urbana, rano kršćanstvo, bazilika, mozaik*

Kada je prije petnaestak godina objavljen članak pod naslovom “Starokršćanska Tarsatica”, bio je to prvenstveno pokušaj uvođenja u temu kasne antike, pojave i recepcije ranog kršćanstva ovog, zemljopisno promatrajući “lakta” Kvarnera, kojeg su i raniji istraživači najčešće karakterizirali perifernim prostorom¹.

Ova pak karakteristika nije posjedovala pejorativno značenje, već je dapače,

¹ Novak, Nino. *Starokršćanska Tarsatica*, Diadora, sv. 15. 1993, 175 - 204.

ponajprije iskazivala izrazitu komunikativnost ovog prostora u doticaju Mediterana, Srednje i Jugoistočne Europe².

Ako znamo da je protok robe, ideja i informacija, kako svjetovnih tako i onih religioznih, kršćanskih, vezan upravo na sredozemne luke i riječne vodotoke u unutrašnjosti, bilo je zapravo samo pitanje trenutka kada će se i u kakvoj formi njegovi odrazi pojaviti i na bijeloj karti vrha Kvarnera. Za ovu je konstataciju u današnjoj Rijeci, antičkoj Tarsatici i tada, prije petnaestak godina, bilo ozbiljnih indicija, koje nije na odmet ukratko sistematizirati.

Tarsatica je autohtona zajednica s civitetom vjerojatno za Flavijevaca, dakle od druge polovine 1. stoljeća. Kasnoantički su municipiji u ranom periodu kršćanstva u pravilu i središta biskupija. Na prostoru kojeg administrativno obuhvaća municipalitet, ove su biskupije autonomne ukoliko ne leže u arealu znatno snažnijeg i važnijeg grada, ranga kolonije, kada su podložne hijerarhijskom ustrojstvu takve administrativne cjeline, odnosno njenog centra. Raspravu o crkvenom ustrojstvu ranokršćanske Tarsatike i razriješenju dileme biskupija ili arhiprezbiterijat pulske biskupije svakako će potpomoći istraživanja njenog ranokršćanskog kompleksa. Tarsatika na važnosti posebno dobija od 3. do 5. stoljeća kada postaje značajna točka u sustavu obrane Italije (*Claustrea Alpium Iuliarum*), čime joj je osiguran i kasnoantički kontinuitet gradskog statusa. Taj obrambeni aspekt grada treba promatrati već od posljednje trećine 2. stoljeća. Posve je naime moguće da je Tarsatika već od osnivanja *Praetentura* u njenom sustavu te da od sredine 3. stoljeća i formalno preuzima ulogu zapovjedništva zaštite južnog krila *Claustrea*³.

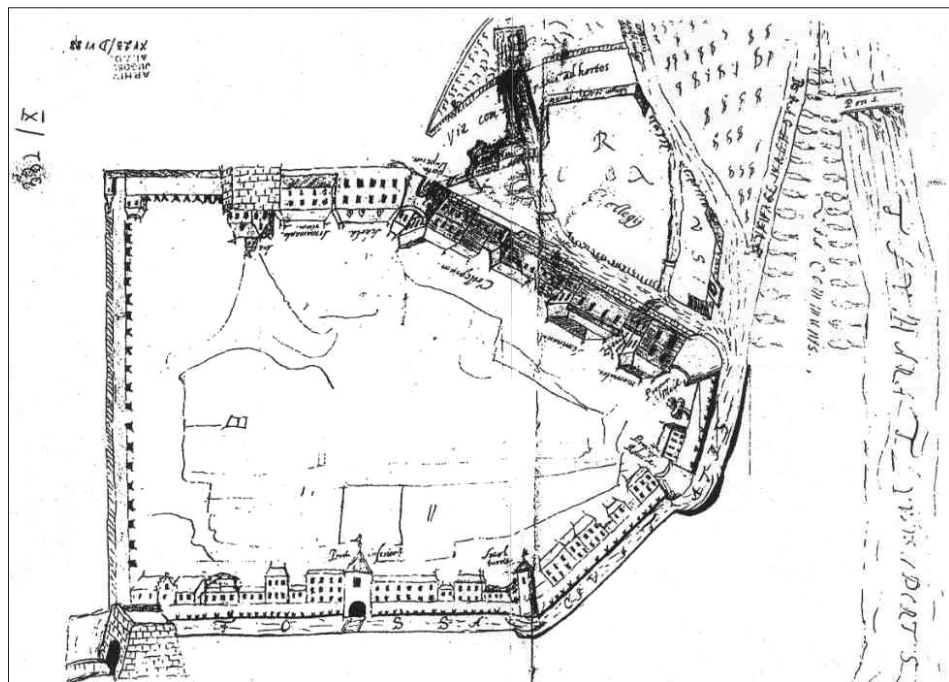
Stoga je logično da od civilnog i prometno-trgovačkog središta, grad klizi u militarni sustav, suštinski mijenjajući urbane sadržaje i forme. Kao utvrda jedne kohorte on dobiva nove obrambene kule i bedeme, a shodno tome, unutar njih i nove sadržaje⁴.

U samom središtu grada podiže se novi centar vojne i političke moći – Principija Alpske klauzure. Rekonstruirala se i amplificira već postojeći termalni kompleks na

² Suić, Mate. *Rijeka u protohistoriji i antici*, Povijest Rijeke, Rijeka 1988, str. 41 - 46.; Belar, A. *Das Gradište auf Fiumaner Gebiet*, Argo, N 8, IV, Leibach, 1895; Capellari, G. *I Castellieri nel territorio di Fiume*, La Bilancia, 22. X 1895, Anno XXVIII, 2.; Mullner, A. *Prähistorische Forschungen auf der Fiumaner Gebiet*, Mitteilungen des NaturWissenschaftlichen Clubs in Fiume, 1896, 71-72.

³ Degrassi, Attilio. o.c. (1954); *Claustra Alpium Iuliarum I*, Narodni muzej, Ljubljana 1971; Medini, Julijan. *Provincia Liburnia*, Diadora 9, Zadar 1980.

⁴ Gigante, Ricardo. *La topografia di Fiume romana e del suo porto*, Studi, saggi, Appunti, Sezione di Fiume I, 1944; Matejčić, R. *Monolog nad riječkim termama*, *Domesti 4 - 5*, 1985; ista, *Stara Tarsatica, Tisat od davnih do današnjih dana*, Rijeka 1982; Novak, Nino. *La topografia archeologica della cittadecchia di Fiume*, Atti, Centro di ricerche Storiche vol. XXV, Trieste - Rovigno, 1995.

SI.1 Prikaz perimetra riječkog Starog grada, Arhiv HAZU.

istočnom rubu grada uz Rječinu, koristeći regulirani, snažni potok Lešnjak, ali se kao inovacija u civilnom tkivu grada, u njegovom zapadnom kutu vjerojatno podiže vojna faktorija. Tarsatica postaje castrum *par excellance*. Bedemima se štiti i morska obala podno grada. Od toga je perioda tarsatička luka ne samo civilna, trgovačka nego i ratna, jer valja imati u vidu da se sukobi na istoku Italije odvijaju među pretendentima na carsko prijestolje koji koriste sva sredstva, pa tako i mornaricu. Vjerodostojna povijesna vrela ukazuju nam kako se upravo na prostoru CAI, na marginama ratnih zbivanja, odvija i vrlo živa vjerska djelatnost. Očito je kako se ne radi samo o apologiji kršćanskim carevima Valentinijanu i Teodoziju; već da na prostoru *Claustrea*, na samom izmaku 4. stoljeća uporedno opstoje rimska politeistička i kršćanska religija, jer već postoje ranokršćanski oratoriji u naseljima i kastrumima.

Nakon poraza promicatelja rimskog politeizma carskih pretendenata, Magnusa Maksimusa 388. godine te, posebno Eugenija 394. godine na prostoru Alpske klauzure, put kršćanstvu u Tarsatiku bio je otvoren. Pitanje je, što je bilo moguće

napraviti na planu izgradnje sakralnih zdanja, kao fizičkog znaka njegove recepcije, u nešto više od pola desetljeća, kada je uslijedio vizigotski udar na Italiju kroz ovaj prostor. Prema nekim analogijama moglo bi se pomišljati o gradnji manjih kršćanskih oratorija, adaptacija civilnih ambijenata u bogomolje ili tek početak izgradnje monumentalne bazilike. Također je moguće pretpostaviti okretanje dotadašnje *religio castrensis* (obožavanje imperatora i vojnih božanstava, Jupitera Dolichenusa, Marsa te posebno Mitre kao principa inviktioznosti) prema kršćanskom trinitetu, odnosno vojnicima – martirima i korifejima kršćanstva. Ovi su pretorijanci mučenici (Sv. Sebastijan, pet splitskih mučenika Dioklecijanove garde) i nepobjedivi anđeli (kult sv. Mihovila sa istoka se širi već u 4. stoljeću) prijemčiviji običnom vojniku od rezultata učenih rasprava koje se vode između pristalica nicejskog pravovjerja i zagovornika arijanske shizme.

Tarsatički je pretorij Alpske klauzure na samom izmaku 4. stoljeća jedno od onih mjesta gdje se upravo prelama ovaj vjerski dualitet; stoga će od posebne važnosti za ova pitanja biti istraživanja središnjeg prostora njegovog sjevernog trakta – hrama i “auguratorijski”, a također i crkava sv. Mihovila i sv. Sebastijana u neposrednom mu zaleđu.

Pretorij Alpske klauzure u riječkom Starom gradu bio je predmetom povremenih arheoloških istraživanja u proteklih četvrt stoljeća, te svakako zaslužuje i zaseban rad. Sa temom kojom se ovdje bavimo neposredno je povezan pa će se ovom prilikom iznijeti neki relevantni rezultati istraživanja u kojima je autor ovog članka imao učešća⁵.

Zahvaljujući prethodnim istraživanjima, danas je očigledno da se bedem *Claustreae*, promatrano u današnjem gradskom tkivu, od vrata sv. Vida penje usponom Buonarotti na Kozalu, Kalvariju i sv. Katarinu prema Grobniku, Donjem Jelenju, Prezidu i Željeznim vratima. Ovaj je trakt obrane više puta znanstveno komentiran, a novost bi zapravo bila pretpostavka da je upravo tarsatički kastrum centar obrane ovog područja odnosno “zona njegove odgovornosti”⁶.

Antički grad (riječki Stari grad) na svom je perimetru ponovno utvrđen snažnim bedemima krajem 4. stoljeća, kako to pokazuju njegovi istraženi i djelomice prezentirani dijelovi na Korzu, Kraševoj i Supilovoj ulici. Istraživanja srednjovjekovnog zidovlja na istočnom obodu Starog grada pokazala su istovjetnost

⁵ Novak, N. “Izvještaj sa zaštitnih arheoloških i konzervatorskih istraživanja na lokaciji Trg pod kaštelom 5 u riječkom Starom gradu 1995”, *Dokumentacija Konzervatorskog odjela u Rijeci*; isti; “Zaštitna arheološka istraživanja na prostoru Stara vrata u riječkom Starom gradu, Rijeka 2004”, *dokumentacija “Uni”* (Kostrena).

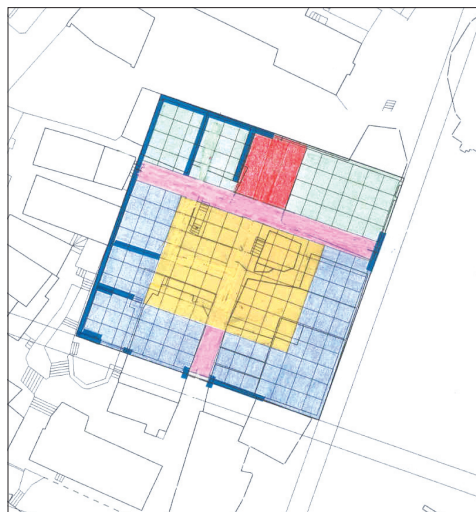
⁶ Depoli, G. Di una pretesa iconografia dal vallo romano, *Bullettino della Deputazione fiumana di storia patria* 2, 1912; Benussi, Bernardo. *Tharsatica*, Atti e mem. della Società istriana di archeologia e storia patria 33, 1921. 145 - 188; Gariboldi, Italo. *Il vallo romano*, Le vie d'Italia 27, 1921, 1147 - 1152.; Matejčić, R. “Sedam godina rada u istraživanju liburnijskog limesa”, *Osječki zbornik XII*, 1969.

kasnoantičkog pružanja bedema, a time je napokon precizno ustanovljen i antički gradski areal. Primarna faza utvrđivanja Tarsatike s kraja 2. i početka 3. stoljeća u sferi je pretpostavki oblikovanja *Praetenture* Italije prema istoku.

Sl.2 Rimski luk (*L'Arco Romano*) povijesna dokumentacija i današnji izgled.

Građevina Stara vrata (Rimski luk) koja je stoljećima za svoje istraživače djelovala samostalno u tkivu Starog grada, danas nam se otkriva kao impozantan ulaz, zapadna vrata (toponim Stara vrata bio bi dakle precizniji u funkcionalnoj odrednici nego Arco romano), vojnog zapovjedništva⁷.

Sl. 3 Principija Alpske klauzure u riječkom Starom gradu u modularnom ritmu decempede.

⁷ Cimiotti, L. Il lungo muro presso la città di Fiume e l'arco antichissimo in questa esistente, *Bullettino della Deputazione fiumana di storia patria* 1, 1910, 96 - 127. 2, 1912, 3 - 47. 3, 1913, 139.

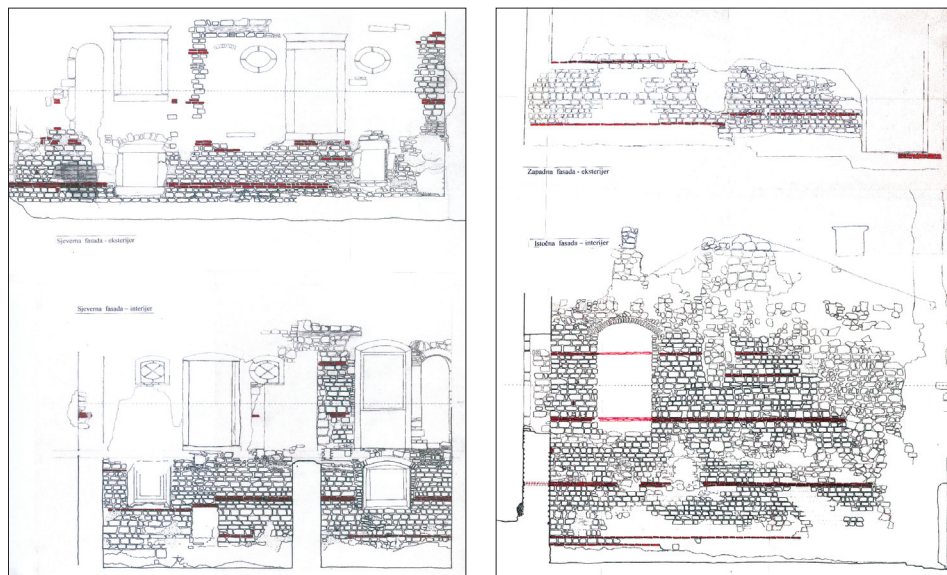

Sl. 4 Principija, sjeverozapadni trakt interijera, opus mixtum.

Principia je prostor oblika pravilnog kvadrata, površine 2025m² (45 x 45), okružen čvrstim bedemom radenim u *opus mixtum*, antičkim principima zidanja miješanom strukturom – kombinacijom redova uslojenih kamenih kvadara i izravnavajućih, libažnih slojeva opeke.

Premda nije do kraja arheološki istražena planimerija njenog interijera, gotovo je posve razvidna i objašnjiva. Radi se naime o prostoru vojne namjene strogo kanoniziranom uzusima militarne gradnje u čijoj je suštini ideja osne simetrije i hijerarhijskog niza. Krilno od rimskog luka, jugozapadnog ulaza u zapovjedništvo, obostrano su prostori obrambenog, dodatno utvrđenog detašmana, a zatim zrcalo opločenja vojnog trga principije – njen forum. Bočno od trga, između trijemova i začeljnih zidova zapovjedništva, pravilno se nižu prostorije *armatoria*, *tabernae*, *canabe*, vjerojatno i *piscinae*.

Istočni trakt principije, površinski njegova trećina, na artificiozno je povišenom prostoru koji je nastao usijecanjem zapadnog dijela u živu stijenu. Od kutova,

Sl. 5 Principija, konzervatorska dokumentacija kasnoantičkog bedema (*opus mixtum*) sa gradbenim interpolacijama 18. i 19. stoljeća.

oslonjene na istočni začeljni zid nižu se građevine dvokatne visine u funkciji časničke *sholae*, s pomoćnim prostorijama, *clina*, *latrines*.

Među njima, u aksi nasuprot vrata i tetrapilona, u formi kasnoantičkog hrama s trijemom u predvorju, ponad moćnog temenosa sa stepeništem, uzdiže se *auguratorium*, središnja reprezentativna dvorana – kapela zastava za čuvanje *insignia* – vojnih svetinja tarsatičke kohorte.

Čitav niz finih detalja, poput projektnog modula od jedne *decempede* (*decempedes* 297 cm.) u kojem je projektiran i realiziran, kastrametacijskih oznaka, minuciozno položenog masivnog lastrikata foruma, temeljnih nosača tetrapilona, stupovlja i stipesa carskih kipova, fronsa hrama, pa i same tehnike gradnje obodnog i interijernog zidovlja govore u prilog pretpostavci da je pretorij mogao biti podignut na samom kraju 2. stoljeća. To je pak vremenski period koji kolidira s posljednjom fazom formiranja *Praetenture Italiae*. Komponiran u projektu ortogonalnog rastera, on se još uvijek nastoji uklopiti u postojeću već zatečenu gradsku matricu. Svojim istočnim fronsom on prati glavni gradski kardo, a retenturu podčinjava gradskom dekumanu. Ipak “uzurpiranje” idealne gradske inzule (45 x 30 m) njegovim istočnim povišenim prostorom, a time naravno i dijela njene komunikacije, ukazuje na prve pukotine

civilnog funkcioniranja i ustrojstva antičke Tarsatike. Neosporno je da tarsatička *Principia* postaje urbanistički reper grada za budućnost i nakon njenog dokidanja, odnosno prenošenja njene funkcije na novi srednjovjekovni kaštel istočnije, nad stari gradski bedem. U njen napušteni prostor opet ulazi civilni grad već od izmaka 15. stoljeća. Poštivajući njenu vanjsku opnu, građevine se nižu po unutrašnjem obodu ostavljajući joj prepoznatljivu urbanu vizuru, djelomice baštineći i njena interijerna rješenja. Njen istočni frons respektira i trg Pod kaštelom nastao oko crkve sv. Mihovila, a gradnja ili adaptacija crkve sv. Sebastijana oslonjene na sjeverni bedem otvorila je mogućnost civilne kontaktne gradogradnje u eksterijeru.

Južni frons Principije ostao je do danas neporemećeni pravac komuniciranja kardinalnom gradskom osi sa istočnih vrata (vrata sv. Vida), do gradskih bedema i vrata na moru. Rezultati arheoloških istraživanja provedenih na sjecištu ovog karda i gradskog dekumana (Užarska ulica) ukazuju da su upravo ovi pravci uvriježeni od samog osnivanja antičkog grada, odnosno provođenja projekta njegove primarne urbanizacije u 1. stoljeću. Također je vrlo vjerojatno da je antički objekt, podignut na ovom križanju, u doticaju s glavnim kardom i dekumanom (*kardo maximus*, *decumanus maximus*) privilegiran u urbanoj planimetriji. Govoreći rječnikom discipline antičke gradogradnje, gradska vila o kojoj će ovdje biti riječ (*vila urbana*) položena je *sinistra decumani I, ultra kardinem I*. Ovdje ćemo se pozabaviti prvenstveno globalnom interpretacijom nalaza u odnosu na ustanovljenu arhitekturu, pokretne nalaze *instrumentum domesticum*, nalaz recentne kasnoantičke nekropole, te mozaičkog ophođenja u prostorijama sjevernog dijela vile.

Sl. 6 Fotodokumentacija i grafička obrada antičke urbane vile.

Neosporno je da se ova gradska vila situirala uz glavni kardo – manji trakt ove komunikacije bilo je moguće i istražiti. Njegovu je hodnu površinu tvorio izduženi obli ugrađeni kamen “kogul”, dok antički dekuman iz tehničkih razloga nije bilo moguće dosegnuti. Njegova je linija tekla neposredno uz atrij vile prema zapadu.

Središte zapadnog dijela vile uz Užarsku ulicu uobličava pravilni pravokutni prostor obzidan zidom incertne kamene strukture. Po njegovom obodu složen je niz kamenih ploča, koje su tvorile ravni, homogeni bazament – stilobat, nosač stupovlja. Slijedom dokumentiranih ostataka ove arhitekture razvidno je kako se radi o dijelu domusa standardne rimske gradske kuće, urbane vile, i to njenog središnjeg dvorišta, atrija. Ovakva interpretacija podrazumijeva taj prostor otvorenim i oploćenim, sa središnjim bazenom ili piscinom (*impluvium*). Ispod razine podzemnih voda u piscini atrija zamjetni su ostaci temeljenja vjerojatno kasnoantičke arhitekture sudeći po načinu izvođenja na drvenim šipovima. Ovdje je potreban određeni oprez jer je arhitektura i antike i srednjeg vijeka poznavala ovakve gradbene sustave.

Uokolo ovog prostora uobičajen je trijem, natkriven jednostrušnim krovovima prema središtu ansambla (*compluvium*), koji služe zaštiti od sunca i kiše. Istovremeno četiri njegova krova su i nakapnica bazena. Ovakav ophodni trijem je i evidentan, a njegovo se južno krilo danas krije pod Užarskom ulicom, na prostoru koji nije pristupačan istraživanju.

Nikakva podnica nije zamijećena u prostoru pod trijemovima, ali je ona najvjerovatnije bila izvedena kamenim pločama jer je trijem zapravo poluotvoreni prostor. Uski ulazni koridori, *fauces*, dijele atrij od karda i dekumana, a vila se svojim interijerom raskrsljuje duž tih komunikacija. Uz dekuman to su *tabernae*, na ulicu orijentirane trgovine, te vjerojatno male kućne terme, tek manjim dijelom otkrivene. Ovu interpretaciju podkrepljuju naznake zidne oplata u tubulima, zračnim zidnim kanalima, i masivni pod izliven u *opus signinum* na kojemu nema naznaka nekog kvalitetnijeg opođenja, lastrikata kamenih ploča ili mozaika. Radi se međutim o prostorima u kojima je bilo za očekivati i kvalitetno opođenje, barem djelomično u mozaiku i žbukanu obradu zidnih površina, vrlo vjerojatno i sa freskama. Površina ovih prostorija nije definirana, jer nam to onemogućava zapadni zid kuće Užarska 26. Nakon dovršetka arheoloških istraživanja, koja se ovdje sukcesivno provode već godinama, biti će moguće integrirati sve rezultate na sjeveroistočnom fronsu Užarske ulice.

Sjeveroistočno od atrija, u logičnom, kaskadnom gradbenom slijedu i arhitektonskoj koncepciji gradske vile, ustanovljene su dvije antičke prostorije popođene mozaikom. Njihovi obodni zidovi, zapravo frons sačuvanog južnog i

istočnog zida, građeni su preciznom antičkom strukturom uslojenih redova kvadara vezanih svijetlom žbukom (*opus quadratum*). Sjeverni i zapadni zid ovog zdanja uništeni su tijekom gradnji stambenog bloka u 19. stoljeću, ali, koristeći terenske indicije, obje se prostorije mogu prostorno precizno definirati. Iako rađene u kamenu razdvajao ih je tanji pregradni zid ukazujući na unutrašnju razdiobu vile.

Podnicu manje, zapadne prostorije, koju je uski kućni koridor razdvajao od karda, tvorila su dva mozaička saga. Zapadni se sastojao od jednostavne crno-bijele šahovnice. Istočni je, unutar bogatije raščlanjene bordure crno bijelih trokuta i trake šahovnice na bijeloj podlozi, razveo rubne motive crne polukružnice, a u kutnim kvadratima po dva jednostavna, izdužena tamna listića. Tamne trake tek upućuju prema središtu prostorije i mozaika ali je ovaj prostor zatečen potpuno destruiran.

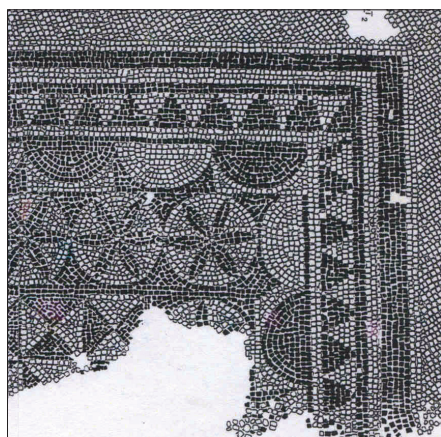
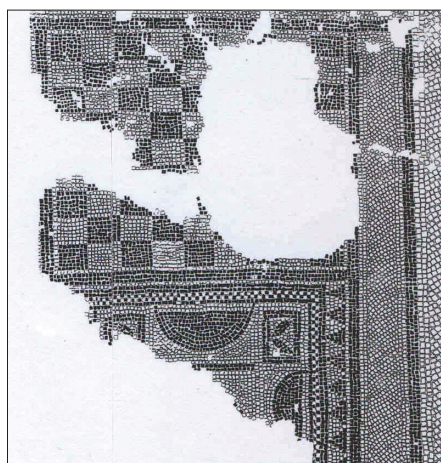
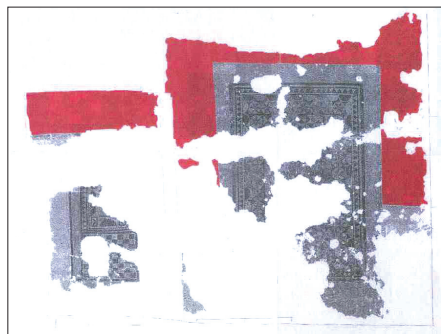
Ova sumorna i ledena kompozicija kao da odašilje onostrane simboličke poruke, a svakako je beskrajno daleko od alegrije ili *otiuma* svojstvenih životu i ukrašajnom repertoaru bogatih antičkih vila. U sjevernom dijelu ove prostorije položena je široka pasica grubih keramičkih tesera. Ipak, upravo ovakav i sličan podni dizajn, kroz mnoštvo varijacija, karakteristika je mozaičkih opođenja akvilejskih domusa sredine 1. stoljeća poslije Krista.

U istočnoj, većoj prostoriji podnica je prekrivena mozaičkim sagom crno-bijelih tesera. Ipak, ne može joj se zaniijekati određeni kromatizam koji je ovdje postignut crvenom bojom opeke. Istočna je polovina prostorije, naime, obrubljena širokom pasicom, zapravo plohom, grubo lomljenih tesera, građevinske opeke većih dimenzija. Jasno je kako ovdje likovna dojmljivost pada uzmiče pred utilitarnim. Gruba keramika zamjenjuje fini mozaik, a ipak jasno ukazuje na nakanu tripartitne bočne razdiobe istočnog dijela prostorije, po svemu sudeći polaganjem mobiliara, *clinae*, na keramičke plohe ili pak kao naznaka prilazne površine.

Mozaik prostorije geometrijski je dizajniran; nakon pripremnih crnih i bijelih bordura obrubni pojas započinje nizom crno-bijelih trokuta, zatim ukrasom naizmjeničnih crno-bijelih polukrugova, šesterolatičastih rozeta, tanke vrpce šahovnice, te dvorednih kvadratnih polja, koja su dijagonalno sječena crno-bijelim trokutima. Stroga simetrija, bez ikakvog posebno gradiuiranog pojačavanja intenziteta prema središnjem amblemu, odiše konceptualnom hladnoćom.

Osnovni ukras "helenistička" šesterolatičasta rozeta česti je mozaički motiv, a pojavljuje se i na monumentalnoj kamenoj dekorativnoj plastici i arhitektonskim elementima, kao i na pulpitumima žrtvenika tijekom 1. stoljeća poslije Krista.

Središnji je medaljon zatečen ozbiljno oštećen, gotovo posve destruiran, te se

Sl. 7 Grafička obrada podnog mozaika antičke urbane vile.

može tek pretpostaviti kako je u njemu izvorno bila prikazana rozeta likovno istovjetna onima već multipliciranim u istom mozaiku, naravno većih dimenzija.

Pripremu središnjeg medaljona tvori polukružno polje bijelih kamenih kockica, a crnim su tesarama izvedeni motivi. Po svemu istraženom i uočenom može se iznijeti prijedlog da se radi o trikliniju klasične antičke vile istočno od atrija. Ovdje nas međutim posebno zanima kronologija ovog zdanja i njegove prostorno funkcionalne mijene, te iznosimo neka zapažanja koja bi tome mogla pripomoći.

Tijekom je istraživanja postalo očigledno da je mozaičko opođenje istočne, veće prostorije ove vile već u antici bilo rekonstruirano. Na taj nas zaključak upućuje način i materijal kojima su popravljana podna oštećenja. Paljevinski sloj uokolo vile i oblik oštećenja ovog poda upućuje pak na zaključak da je vila u jednom trenutku bila urušena i djelomično spaljena. Također je posve realno ustvrditi kako dio vile, svakako atrij i južni dio stambenog trakta više nikada nije bio vraćen izvornoj svrsi pa čak niti pomnije očišćen. Zarušen i gradbeno napušten, postao je prostorom kasnoantičke nekropole. Ipak u prostoriji o kojoj je riječ mozaik je popravljan i to istim mozaičkim tesarama, ali bez namjere ponavljanja oštećenih motiva šesterolatičastih rozeta. Intrigantno je međutim da se to ne može ustvrditi za restauraciju pasice središnjeg amblema, a vjerojatno niti za sam prikaz

u amblemu. Čini se da se mozaičari na ovim partijama mozaika ne izražavaju akcidentalno niti amorfnu već da nastoje ostvariti nove smislene motive.

Sklon sam mišljenju da je u ovalnom obrubu središnjeg motiva crnim teserama izrađen jedan kućni upotrebnii predmet u perspektivnom prikazu. To je uljna svjetiljka – *lucerna* (upravo metalne su lucerne ovakve forme), ali ne kao dio neke često likovno korištene scene iz običnog života, neke genre scene, već u simboličnom svojstvu vječnog, beskonačnog svjetla.

Ako je ova pretpostavka ispravna ovaj bi prostor u svojoj novoj funkciji mogao predstavljati jednu funerarnu celu, jednu priručnu, adaptiranu, sakralno – ceterijalnu prostoriju.

Ona bi pak prostorno i vremenski korespondirala sa recentnom kasnoantičkom nekropolom uokolo prostorije, nastalom evidentno *ad hoc*, u već urušenom urbanom tkivu nakon jedne od destrukcija grada. U čitavoj lepezi pretendena razaranja grada teško je precizirati, jer je ono moglo biti izazvano bilo provalom neprijatelja ili prirodnom kataklizmom, od kojih je moguć potres katastrofalnih razmjera koji je obično kombiniran sa požarom. Na ovoj su nekropoli ustanovljeni kosturni grobovi karakteristične kasnoantičke provenijencije u grobnom sklopu građevinskih tegula i tipologiji „krova na dvije vode“. Činjenica da na prostoru opisanih prostorija sa mozaičkim podovima nisu ustanovljeni ukopi govori u prilog tezi o njevoj rekonstrukciji odmah nakon urušavanja. Pomanjkanje bilo kakvih grobnih priloga, naravno uz dozu opreza, moglo bi govoriti da se radi o ukopu prvih tarsatičkih kršćana.

Tako bi se razmišljanja o prostoru triklinija i tablinuma antičke vile, adaptiranom u funerarnu celu, moglo proširiti u ideju prvog kršćanskog ambijenta takve namjene u samom gradu; njegovog primarnog ceterijalnog sklopa i oratorija.

Koliko nam je poznato ovo su zapravo prvi nalazi kasnoantičkih ukopa na urbanom prostoru antičke Tarsatike. Treba napomenuti da nam nalazi zapadne gradske nekropole na Andrejšćici i kasnoantičke nekropole istočno od grada na “Kortilu”, ukazuju na pomno izabran i organiziran smještaj posljednjih počivališta građana tijekom čitavog antičkog života grada⁸. Ovo groblje usred grada moglo bi ukazivati na period neposredno prije podizanja ranokršćanskih ceterijalnih bazilika sv. Andrije i sv. Lovre, odnosno na trenutak neke izvanjske opasnosti ili opsade, koja zahtijeva pokapanja unutar recinkta gradskih bedema.

Danas imamo prilično jasnu predodžbu o ovim ranokršćanskim ceterijijima Tarsatike. Zapadna nekropola, Andrejšćica, jednostavno je nastavila koristiti slobodni

⁸ Mirabella Roberti, Mario. *Fiume - Necropoli di Piazza Regina Ellena*, Atti e memorie della Società istriana di archeologia e storia patria, Vol. I, N. S., Venezia 1949.

prostor ranoantičke nekropole (ili ju je nadslojila) otkrivene ispod riječkog nebodera odnosno na tadašnjoj placi regine Helene, šireći svoj areal prema istoku. Nije nam danas moguće pratiti njen razvoj od primarnih kršćanskih lokulusa i memorijalnih cela, ali je, evidentno, u jednom trenutku bilo potrebno izgraditi cemeterijalnu baziliku titulara sv. Andrije, vjerojatno polovinom 5. stoljeća. O donatorskom natpisu udovice Agape u podnom mozaiku ove crkve i malom danas očuvanom fragmentu ovog mozaika izrečeno je nekoliko relevantnih sudova⁹. Nedaleko Tarsatike na lijevoj obali Rječine na Sušaku, uz cestu koja je vodila prema antičkoj *Volceri* (Bakar), lokacija Sušačkog nebodera, prostirala se istočna tarsatička nekropola. Nalazi brojnih ali neistraženih grobova prilikom rušenja crkvice sv. Lovre (1894. god.) ukazivali su, barem prema opisu, na postojanje kasnoantičke nekropole. Prilikom rušenja zgrade "Kortil", pripremom terena za izgradnju Sušačkog nebodera istražen je dio te antičke nekropole¹⁰. Položaj na antičkoj komunikaciji, akcent mjesta podno trsatskog brijega i mosta na Rječini, kao i titular crkvice sv. Lovre, ukazivali bi na ranokršćansku provenijenciju sakralnog cemeterijalnog zdanja te po svoj prilici i kontinuitet ove nekropole od rane antike.

Ipak, upravo Zborna crkva Uzašašća B. D. Marije položajem arhitektonskog sklopa u gradskom tkivu, te prvenstveno nalazima antičke i kasnoantičke arhitekture u neposrednoj blizini, sa kojima je u očitom ortogonalnom i sukladnom međudodnosu, ukazuje na dugi kontinuirani urbani, arhitektonski i sadržajno naglašen život mjesta. Stoga joj u istraživanju primarnog riječkog kršćanstva treba posvetiti posebnu pažnju. Arheološka istraživanja u neposrednoj blizini južno od crkve ukazala su na dva arhitektonska stratuma u protoku života antičkog grada¹¹.

Oba sloja interpretirana su kao dijelovi termalnog kompleksa; primarnog sa kraja 1. stoljeća i njegove adaptacije odnosno sanacije krajem 3. odnosno početkom 4. stoljeća. Ovaj drugi, kasnoantički termalni ambijent interesantan je i za temu

⁹ Degrassi, Attilio. "Nav.dj.", (1942) str. 197, drži zdanje sa mozaikom vjerojatno grobljanskom crkvom. (1); La Bilancia, Anno IX, Fiume, 5.VII. 1876, str. 3.; Anno IX, Fiume, 7.VII. 1876.; Kobler, Giovanni. *Memorie per la storia della liburnica città di Fiume*, 1896, I, str. 10 i 144. Mirabella Roberti, M.o.c. 1949; A. Degrassi, *Epigraphica*, IV, 1942. str. 196 - 197; Gigante, Ricardo. *La topografia di Fiume romana e del suo porto*, Studi, Saggi, Appunti, vol. I, Fiume 1944. str. 12. prijedlog cemeterijalnog oratorija iznijela je Matejčić, R. "Arheološki nalazi u Rijeci i okolici", *Dometi*, 5, Rijeka 1985. Novak, N. Nav. dj., 200., analizom površine i pozicioniranjem mozaičkog tapeta autor je iznio hipotetičke dimenzije sakralnog cemeterijalnog zdanja.

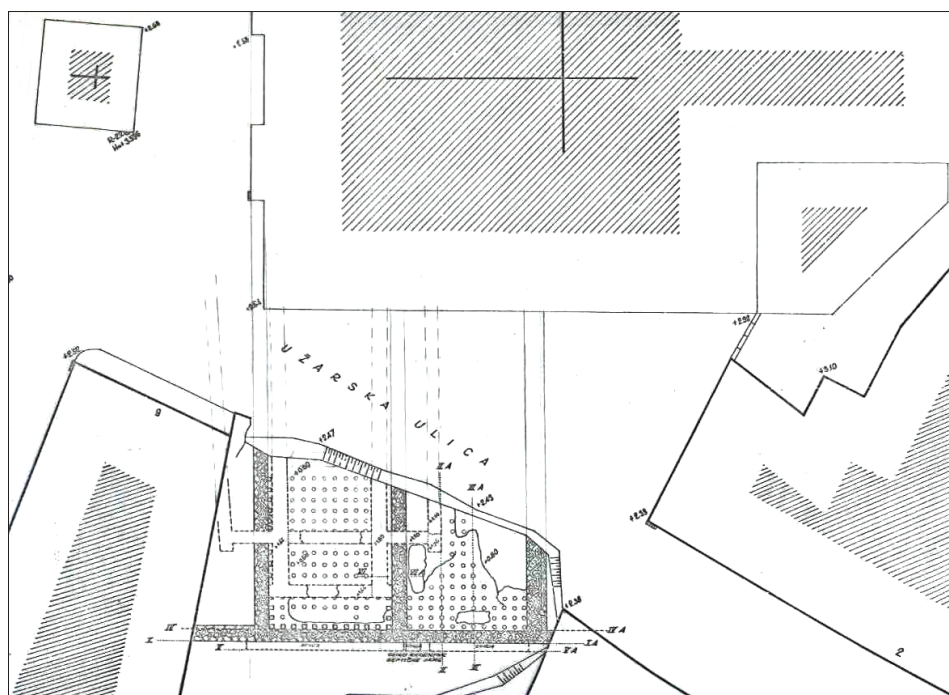
¹⁰ Sveško, I. Arheološke iskopine u sušačkom "Kortilu", *Novi list*, 30. IX. 1934; Mažić, M. "Važno arheološko otkriće u Sušaku, Stari "Kortil" nestaje", *Novi list* 8. i 9. IX. 1934.

¹¹ Matejčić, R. Monolog nad riječkim termama, *Dometi, god. I, br. 1*, Rijeka 1968, str. 27 - 32; Luksich - Jamini, A. Le terme romane di Tarsatica scoperte a Fiume, *Fiume (Rivista di studi fiumani)*, Anno XV-XVI (1969-1970), Roma 1970. 90- 101.; Valeri, C. Le terme di Tarsatica. Importante scoperta archeologica a Fiume, *Panorama*, XVI/1967, no. 18, 20 - 21.

ranog kršćanstva jer je barem posredno ovaj prostor mogao prihvatiti ranokršćansku baziliku urbanu.

Vratimo se međutim kronološkoj metodi iščitavanja ovoga prostora slijedeći povijesne odrednice za ovu priliku krajnje sažeto i pojednostavljeno.

Tarsatika antički grad, nastao na prostoru riječkog Starog grada vjerojatno sredinom 1. stoljeća poslije Krista, na prostoru crkve Uzašašća Marijina i južno od njenog današnjeg korpusa realizirao je u periodu Flavijevaca utilitarni javni gradski termalni kompleks većih dimenzija sukladno potrebama lučkog i trgovačkog grada u kojeg Tarsatika tada izrasta. Ovu je tezu moguće osnažiti globalnom romanizacijom koja zahvaća Kvarner, posebno otočje. Na Krku, u maritimno izvrsnoj uvali Sepen podiže se novi grad *Municipium Flavium Fulfinum*, koji će postati neposredno predvorje Tarsatike na sjeveroistočnom plovnom pravcu Jadrana. Uz terme je gradbenom logikom potrebno pretpostaviti i tarsatički forum primarne urbanističke koncepcije.

Sl. 8 Termalni sklop 1. - 3. st. Prema R. Matejčić.

Termalni je sklop rekonstruiran u istoj namjeni tijekom 3. stoljeća. Ova se rekonstrukcija kronološki može uslojiti sa izgradnjom principije alpske klauzure, odnosno fortificiranjem čitavog grada. Kronološki posljednji urbanistički zahvat antike na ovom prostoru formiranje je ranokršćanskog tarsatičkog kompleksa vjerojatno krajem prve trećine 5. stoljeća.

Prije provedbe i objave sustavnih arheoloških istraživanja na trgu PulVele Crekve ovdje iznosimo rezultate arheološkog nadzora nad radovima polaganja instalacija podnog osvjetljenja fasade Zborne crkve te sondažnih istraživanja u prostoru južno od Kosog tornja ispred Duoma provedenih 1997. godine.

U uskoj sondi, zapravo rovu za polaganje rasvjetnih instalacija neposredno pred pročeljem crkve, u dužini od 16 metara ustanovljen je mozaički tapet. Njegove su bokove obostrano flankirali uzdužni perimetralni zidovi bazilike. U istom rovu, južnije, ukazao se zid termalnog kompleksa okomito položen na južni bazilikalni zid.

Podnica termalnog kompleksa, rađena u čvrstom opusu hidraulične žbuke, na nivou nižem od mozaičkog opođenja u bazilici sugerirala je i način gradnje ranokršćanske crkve. Njena je podnica nastala na zasutom te izniveliranom stratumu, ponad starijeg monumentalnog antičkog zdanja.

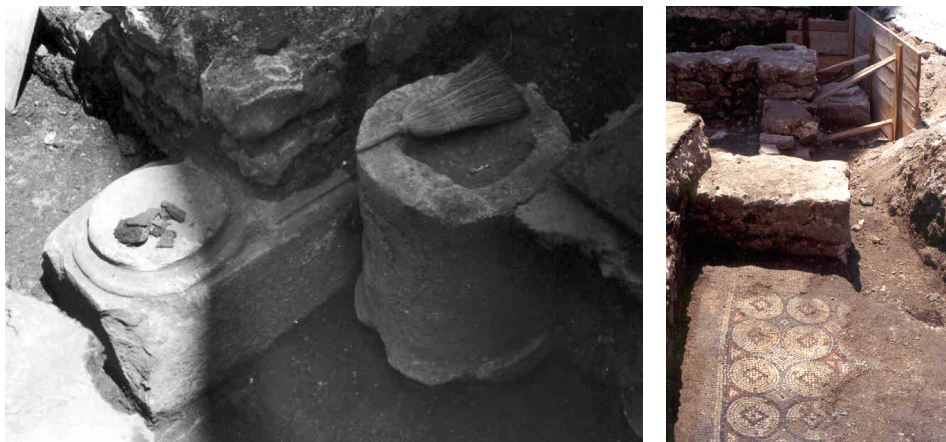
Tonus pružanja mozaičkih motiva, zgusnutih u kvadratnim poljima iznad kojih su djelimice i aplicirani, i onih unutar prepleta dvotrakaste pletenice i bordure zmijske kože, paralelan sa perimetralnim zidovima jasno ukazuje na smjer pružanja crkvenog korpusa kojega tradira i današnji riječki Duomo.

Širina zdanja od preko 16 metara, tripartitna razdioba mozaičkih kompozicija razdvojenih bordurama jasno ukazuje kako se radilo o trobrodnoj bazilici čiji se istočni, začeljni dio korpusa sa prezbiterijem danas nalazi pod zapadnim i središnjim dijelom crkve. Njena ukupna dužina u sferi je pretpostavki ali je za očekivati barem tridesetmetarsku uzdužnu os isključujući pritom širinu predvorja.

Sondažna istraživanja na trgu ukazala su na jugozapadni kut bazilike, ulaz u manji aneks prizidan uz južni perimetralni zid, pročeljni zid crkve te južni dio crkvenog narteksa. Reutilizirano stupovlje na pročelju aneksa (moguće čak i zatečeno na ovom mjestu iz ranije antičke urbane situacije trijema uz dekuman) akcentuira sam ulaz u prostor te je moguće pomišljati *per analogiam* kako se radi o ambijentu memorijalnog karaktera (cella memoriae).

Njihov je naime uobičajeni položaj uz narteks ili u začelju bazilika, uz apsidu.

Također je evidentno da je pročeljni zid ranokršćanske bazilike zakošen u odnosu

Sl. 9 Narteks bazilike i memorijalna arhitektura (detalji).

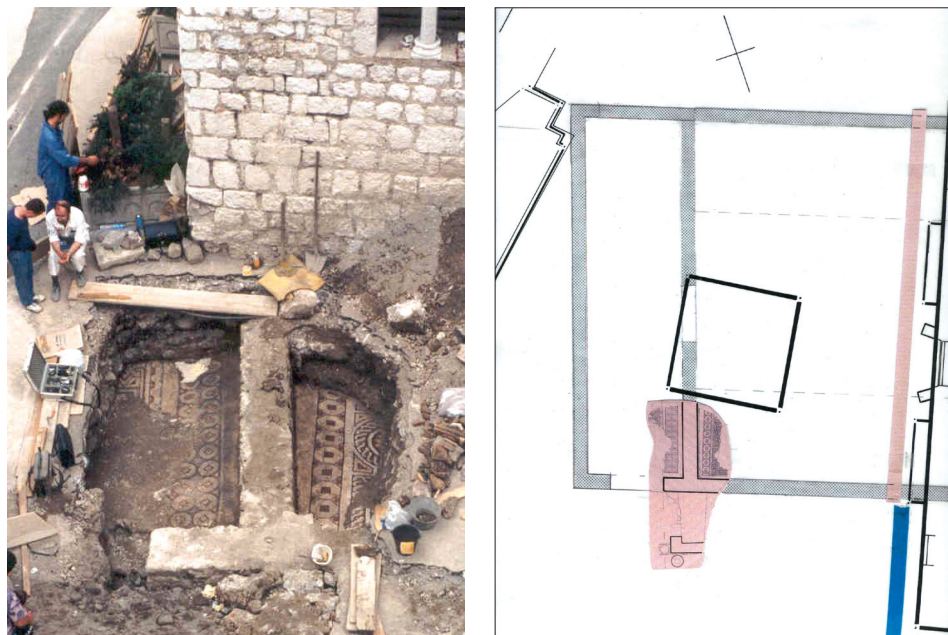
na os bazilike što je u tipologiji ovih građevina česta pojava. Mozaička kompozicija u interijeru crkve ne prati zakošenost pročelja, ona se odvija po zatvorenim pravokutnim shemama koje prate longitudinalne crkvenih brodova. Prazni plutajući segmenti mozaičkog opođenja između mozaičkih kompozicija i pročeljnog zida u interijeru crkve ostavljaju dovoljno prostora za nizanje soliternih motiva.

U osi glavnog broda nalazio se je portal bazilike. On danas nije dostupan jer ga prekriva puna masa prizemlja zvonika. Zvonik je naime temeljen, barem koliko je za sada razvidno, upravo na ulazu iz crkvenog narteksa u samu baziliku, odnosno na zrcalu mozaika njenog srednjeg broda.

Sl. 10 Podni mozaik bazilike (detalj), rozeta u obrubu pletenice i "zmijske kože".

U punoj širini bazilike sa zapadne joj je strane položen narteks. Istraživanja su obuhvatila istočni dio njegovog južnog ulaza, pa mu se širina može tek približno odrediti. Kako je njegovo opođenje izvedeno u mozaiku legalno je pretpostaviti da je crkva imala predvorje zatvorenog tipa sa antitonički impostiranim vratima (sjever – jug) te ulazom sa zapada. Daljnje elemente narteksa kao niti ostalog dijela ranokršćanskog kompleksa rezultatima ovih istraživanja nije bilo moguće sa sigurnošću utvrditi.

Sl.11 Narteks i južni brod ranokršćanske bazilike s pretpostavljenim portalom pod zvonikom.

Ipak ova su primarna saznanja svakako značajna; iščitane su strukture gradnje, globalno je raspoznatljiv korpus bazilike i njena raščlanjenost, djelomice i njeni aneksi, mozaičko je opođenje, barem u otkrivenim partijama dobro očuvano na nivou od oko jednog metra od današnjeg nivoa trga.

Nivo istraženosti ranokršćanskog kompleksa dozvoljava nam i neka preliminarna razmišljanja. To se prvenstveno odnosi na globalnu kompoziciju podnog mozaika, planimetriju medaljona i kvadratnih ploha te komparativnu analizu pojedinačnih motiva sa kojima smo suočeni.

Po svemu sudeći mozaički sag narteksa je jednostavan i homogen. Nakon rubne pasice uz zidovlje dvored međusobno dotaknutih krugova tvori osnovnu borduru predvorja. Ova bordura teče uz sva četiri zida narteksa opširajući njegovo središnje uzdužno polje.

U središtima krugova istovjetni su motivi. U modro ciglastom okviru dijagonalno položenih “nazubljenih” kvadrata na svijetloj teselarnoj podlozi u samom središtu jednostavan tamni punkt jedne tesere. Motiv je poznat u brojnim varijacijama i nije svojstven isključivo sakralnim prostorima. U svakom slučaju motiv može asociirati

na istokračni stepeničasti križić. Segmentarni kružni isječci koje međusobno tvore krugovi također su u samom središtu punktirani tamnom točkom na svijetloj podlozi. U rubnim su sekcijama jednostavno podebljani ciglenim teserama istog zakrivljenog dukta.

Sl. 12 *Mozaičko opođenje narteksa.*

isječcima koje romb tvori u kvadratu manji su ciglasto modri pravokutni trokuti koji ponavljaju formu isječaka u čijem su centru. Ovi su motivi dakako poznati u repertorijima i kopirnicama antičkih mozaičkih škola i radionica te su i realizirani diljem Mediterana. Ova jednostavna valovnica primjenjena kao bordura motiva na čitavom nizu ranokršćanskih mozaika sjevernog Jadrana zapravo je finalna, plošna, varijacija zarotirane spiralne trake čiji dojam voluminoznosti, kvalitetnije, ranije radionice 2. i 3. stoljeća, postižu efektom svjetla i sjene.

Trake koje tvore okaste rombove orijentalni je sirijsko-egipatski ukrašajni mozaički (također tekstilni, kameni i keramički) motiv pa je upravo on mogao asocirati na ukrase “arabeschi” promatrače razorenih mozaika ranokršćanske bazilike na Andrejšćici.¹² Ranokršćanske “adaptacije” ovog motiva najčešće su apliciranje križa ili krizmona u njihova središta. Najbliže analogije ovakvog mozaičkog motiva

¹² La Bilancia, cit. 1876; Kobler, Giovanni. *Memorie per la storia della liburnica città di Fiume, vol. I*, Fiume 1896, 1, 10,144. Mirabella Roberti, M. Nav.dj. 1949.

nalaze se u opođenju ranokršćanske katedrale u Puli.

Bazilikalno mozaičko opođenje, kako je naglašeno, izvedeno je duž longitudinalnih korpusa njenih brodova. Po svemu sudeći radi se o razvijenom tipu planimetrijske sheme pri čemu širinu arkatura na podu prate mozaičke pojasnice koje se ispunjavaju soliternim motivima na pretežito svijetloj podlozi; one su ujedno i vizualne razdjelnice crkvenih brodova. Kvadrat i medaljon u njemu formiran osnovna su polja izražavanja, njih tvore dvotrakasta pletenica i "pitonova" zmijska koža u međusobnom preplitanju iz jedne plohe u drugu čime se ukrašajni motivi drže u uzdužnom i poprečnom jedinstvu kompozicije. Čini se ipak da u bočnim brodovima kompozicija nije istovjetna već da ona u sjevernom brodu posjeduje slobodniji i ležerniji tijek, gušću i bogatiju motivistiku bez preciznije zadanih shematskih panoa.

Motivi su, barem na istraženim dijelovima opođenja, isključivo geometrijski: u bogatom obrubu pletenica i zmijske kože na tamnoj podlozi kvadrata punktiranog u kutevima geometrizirane osmerolatičaste virovite rozete, plohe šahovnica svijetle, sive, crne i crvene alternacije, ciglasto modri i crni zupčasti kordoni, svijetli i ciglasti krugovi, crveno bijele cik-cak obrubnice. Na prostoru koji bi već trebao biti srednji brod ranokršćanske bazilike (pred portalom Duoma) u modifikaciji opođenja zamjetni su i određeni iskoraci iz standardnih hermetiziranih shema. Kroz široke crveno-bijelo-crvene bordure kvadrata sa prikazom gordijskog čvora probijaju se u susjedni prostor manji kvadrati ispunjeni cik-cak linijama i zupčastim rombovima sa prikazom stepeničastog križa poput motiva u narteksu, ukazujući na novu koncepciju povezivanja motiva bez posredovanja pletenica ili traka zmijske kože.

Sl.13 Geometrijski dizajn podnog mozaika srednjeg broda bazilike.

Ako ova izuzetno uska sonda poprijeko bazilike dočarava tek duktus motiva, paspartua u kojima ovi počivaju i njihovih globalnih razdjelnica, istražen dio interijera južnog broda bazilike, njen krajnji zapadni dio uz pročeljni zid, jasno ukazuje kako zapravo započinje ovaj monumentalni mozaički sag. Svijetla pasica opšiva zidovlje prateći ravnomjerno južni perimetralni zid dok se od pročeljnog zida izmiče napuštajući tijek njegove zakošenosti.

Jednostavna neprekinuta mozaička traka, vjerojatno u ukupnoj širini južnog broda, priprema je tripartitnoj kompoziciji koja slijedi prema istoku. Traka je popunjena nizom istovjetnih oktogona koji teku od juga prema sjeveru međusobno se dotičući dvjema stranicama. U samom je središtu svijetlog oktogona tamno oivičen ciglasti kvadrat. U pravokutnim trokutima koje tvore nazubljene stranice oktogona i tamni porub trake, na sivoj su podlozi također položeni manji pravokutnici bez poruba. Nakon uzdužne svijetle pasice teče beskonačna dvotrakasta svijetla pletenica opasavajući kvadratna polja i medaljone. Jedna joj je traka ciglasto kromatizirana, uvijek na strani prema medaljonima i kvadratnim poljima. Druga traka također sa iste strane znatno nježnije, teserama sivkasto ljubičaste kromatike.

Obim uvida u motive u medaljonima i kvadratim plohamu je štur; u kvadratu je vidljiv tek njegov jugozapadni kut koji sugerira začetek motiva volumenski perspektivno prikazanog izduženog kubusa koji pak može tvoriti ukupni motiv rombne zvijezde. Motiv je na istočnojadranskoj obali baštinen iz ranocarskog perioda crno bijelih mozaika. Motiv u medaljonu prikriven je još jednom unutrašnjom pojascicom izvedenom u maniri ciglasto-svijetlih trokutova. Ipak, lomljena letvica u zapadnom dijelu medaljona dozvoljava nam da pretpostavimo kvadratni gordijski čvor kao središnji motiv. Isječci koje tvori pletenica upisana u kvadrat jednostavno su punktirani crnim i ciglastim trokutovima.

Interijer pročelnog zida bazilike ožbukana je, ali ova žbuka prodire pored mozaičkog opođenja naniže odnoseći se, po svemu sudeći, na raniju arhitektonsku fazu ili kompleks na kojem je bazilika položena.

Ma koliko istraženi uzorak ovog mozaičkog tapeta bio skroman posve je razvidno da je križ njegova osnovna poruka, njegov lajtmotiv kojim se jasno iskazuje kršćanski triumfalizam. Prikaz osnovnog simbola vjere pojavljuje se u niz varijacija: soliteran u središtu osnovne plohe kao Salamonov križ kvadratnih hasta, u razdvojenim nizovima na tamnoj podlozi kvadrata kao "standardni" Salamonov križ zaobljenih čvorišta. Ovom sustavu simbola treba pridružiti impresivnu virovitu rozetu u medaljonu pod kutem zvonika, koja je zapravo tek podvostručeni Salomonov križ. Naznačen je pojedinačno u nazubljenim oktagonima kao stepeničasti križ, te iste forme manjih dimenzija u dvoredu krugova u nartekstu crkve.

Istokračni križ tangiranih tamnih tesera patibuluma i trorogo razvraćenih ciglastih hasta pojavljuje se u središtima prstena učvorenih pletenica. U središtu ovih "grozdova" križa pletenice tvore plohu svijetlog ovalnog konkavnog oktogona, u kojem se može pretpostaviti identičan križ ili krizmon. Bordura ovog motiva

Sl. 14 *Motiv križa u pletenici.*

identična je obrubu gordijskog čvora kvadratnih krakova, samo se ovdje radi o traci kvadrata ciglasto svijetlog cik-cak motiva, za razliku od paspartua prethodnog motiva koji je aureola.

Krugovi učvorenih pletenica očito su zahvalna forma za polaganje istokračnih križeva. U posljednjem od istraženih križnih motiva pojavljuje se široka traka svijetle podloge. Njena je ploha posve zarotirana niskom učvorene pletenice. Slučajnošću imamo prilike vidjeti upravo rub trake. Unutar pletenice formiran je još jedan potpuno zatvoreni svijetli kružni prsten, a u njemu oivičen tamnom kružnicom na svijetloj podlozi crveni ciglasti križ. Izveden je posve jednostavno i fragilno nizanjem dijagonalno taktilnih tesera. Razvrćenih je hasta i kvadratom crvenih tesera punktiranim središtem.

Stupanj istraženosti mozaičkog opođenja bazilike omogućava nam uvid u planimetriju, sustav prožimanja i oblikovne karakteristike okvira u kojima leže pojedinačni motivi. Osnovnu shemu predstavlja alternacija krugova i kvadrata uokvirenih trakama pitonove kože i dvotrakaste pletenice sa vanjske strane okvira. "Beskonačnost" tako formiranog okvira sugestivno definira jedinstvo ove čvrste

Sl. 15 *Motiv križeva u okulusima pletenica.*

kompozicije čime se tarsatička bazilika posve približava salonitanskim cemeterijalnim sustavima “hermetiziranih” mozaičkih opođenja (Marusinac). Geometrijski dizajn odlikuje sve uočene motive. Kako se radi tek o opođenju zapadne pročeljne polovice bazilike, *per analogiam*, u začelnom, prezbiterijalnom dijelu crkve može se očekivati i florealni dizajn kompozicije.

Repertoar tarsatičkih motiva u medaljonima i kvadratima, onih koji nisu eksplicite označeni predstavom križa, uglavnom posjeduje sve karakteristike višebojnog podnog mozaika od druge polovine 3. stoljeća koji kontinuiraju do konačnog izmaka antike i zatona umjetničkih izričaja u mozaiku upravo posredstvom ranih sakralnih prostora poput crkava Poreča, Vrsara, Pule, Krka. Univerzalnost pojave i rasprostranjenost geometrijskog dizajna mozaičke ornamentike profanog predznaka na podlozi uokvirenoj kombinacijom pletenice i zmijske kože u sjevernojadranskom bazenu je svakako temelj i kvarnerskih podnih mozaika, a tarsatički, sakralni, njihova su susljedna spona. Kako tarsatički antički milje nema vlastitu tradiciju mozaičke produkcije njegovu pojavu u ranokršćanskom ambijentu 5. stoljeća treba svakako tumačiti importom. Ovaj import po narudžbi “biskupa, klera i naroda” ili imućnih pripadnika kršćanske zajednice nije uputno okarakterizirati uplivom ili nekim

posebnim utjecajem. Ove narudžbe, posve vjerojatno, realiziraju putujuće mozaičke oficine i ateljei. Opremljeni svojom grafičkom dokumentacijom i shemama, mozaičkim katalozima i repertorijima, udruženi sa nosiocima umjetnosti freske, vjerujemo da su usko povezani i sa projektantima ovih sakralnih zdanja. Tako se u razuđenosti *ad hoc* kombinatorike i međusobnog preplitanja gubi smisao traženja neposrednog upliva iz jednog (hipotetičkog) snažnog centra. Tarsatičke su mozaike ranokršćanskog kompleksa mogle tvoriti i polagati oficine akvilejskog, istarskog ili salonitanskog kruga ili čak i u okviru zajedničkog nastupa.

Postaje razvidno također kako Tarsatika nije tek na marginama ranokršćanskog orbisa čiji kontinuitet jedva slijedi, već je zapravo njegov promotor u kutu Kvarnera.

Razmatranja tarsatičkog urbanizma i pojave ranokršćanskih ambijenata u gradskom tkivu na kasnoantičkoj podlozi temeljena su i prezentirana kroz tri poznata nam kompleksa.

Klasična je urbana vila u središtu grada ukazala na njegov *decussis*, na hipotetični ortogonalni gradski raster u fazi ostvarenja njegovog primarnog planiranja.

To je zapravo i trenutak realizacije rimske ranocarske urbanističke misli na Kvarneru kojega dotada karakterizira protourbanizam gradina. Promatrajući pitanje njegovog nastaka u nešto širem prostornom i vremenskom kontekstu može ga se povezivati sa nastankom Flavijevskog Fulfinuma (*Municipium Flavium Fulfinum*) u samo 5 milja udaljenoj uvali Sepen na otoku Krku. Tako bi se ovaj snažni zamah romanizacije mogao vremenski odrediti u posljednju trećinu 1. stoljeća poslije Krista.

Položaj grada bio je zadan i pravcem prapovijesnog komuniciranja sa morske obale prema dolini Kupe te je posve moguće da je ovaj lučko-trgovački "predživot" ostavio tragove u protopovijesnom miljeu okolnih gradina. Postoje indicije da se ovaj prapovijesni koine spustio i do mora; promatrajući konfiguraciju riječkog Starog grada u svijetlu sporadičnih nalaza helenističke keramičke produkcije, naselje ranog željeznog doba moglo se nalaziti na prostoru Vranjeve gomile.

Povoljna mu je okolnost antičkog nastanka i cestovna okosnica Aquileia - Tergeste - Senia - Jader (*Siscia*) jer su cestovni promet i zbivanja oko njega zaštitni znak procesa romanizacije.

Opisana gradska vila nije naravno jedina emanacija ranog urbanizma Tarsatike. U više je navrata tijekom današnje Užarske ulice (Kontrada sv. Marije) ustanovljena ranoantička arhitektura koja ovu okosnicu riječkog Starog grada promovira i u antički dekuman. Antička je gradska vila sa tabernama ustanovljena na sjevernom

obodu Mljekarskog trga, također i na sjecištu Užarske ulice i ulice A. de Reno kao i frons monumentalnog antičkog kompleksa južno od trga Pul vele crekve, kojega treba povezati sa nalazom rane faze termalnog kompleksa južno od crkve Uzašašća Marijina. Dekuman je prema istočnom rubu grada vodio do kompleksa termi i bazilike urbane. Na ovom je prostoru nešto zapadnije moguće pretpostaviti i gradski forum. U svakom slučaju dilemu oko lociranja foruma moći će razriješiti tek sustavna arheološka istraživanja principije Alpske klauzure i ranokršćanskog kompleksa pred Duomom.

Insularne karakteristike, uprkos relativno teškoj terenskoj konfiguraciji, prema tada uvriježenoj gradogradbenoj praksi antička je Tarsatika mogla imati na prostoru obostrano od dekumana. Egzaktne mjere gradskog kvarta uokvirene komunikacijama nisu ustanovljene ali o njegovim dimenzijama ipak možemo iznijeti neke preliminarne sudove, promatrajući kompleks principije klauzure. Analizirajući njen pravilan položaj u odnosu na ranoantičke gradbene pravce i njene modularne karakteristike, jednostavnom tripartitnom podjelom možemo pretpostaviti primarnu gradsku insulu dimenzija 30 x 15 odnosno 22,5 x 15 metara, naravno izraženu u rimskim stopama. Tako bi mogli konstatirati da uprkos "otuđenju" velikog dijela civilnog grada arhitektonski sklop vojnog zapovjedništva korespondira sa urbanom matricom nastalom gotovo 2 stoljeća ranije. Kontinuitet ove urbanističke skice odražava i ranokršćanski arhitektonski sklop pred riječkim Duomom. Crkveni je korpus položen sukladno osnovnim antičkim gradbenim linijama, smještajući se hipotetički u prostor površine središnjeg kvarta krajnjeg istočnog dijela grada. Ove su pretpostavke naravno podložne rezultatima egzaktnih istraživanja koja trebaju uslijediti ali mogući otkloni od idealne sheme, koji su nota bene mogući i u primarnom urbanističkom planu, ne mijenjaju samu suštinu ideje urbanističke sukcesije i kontinuiteta. Ako se krajem prve trećine 5. stoljeća gradnjom trobrodne bazilike ne događaju neke radikalne mijene globalnog urbanističkog karaktera one su svakako moguće na planu utilitarne arhitektonike koja nužno prati monumentalne crkve kao središta sakralnog kompleksa. To je sjedište primasa kršćanske zajednice bilo da je to biskup ili arhiprezbiter kako se to za Tarsatiku pretpostavlja. No bez obzira na hijerarhijske finese crkvenog ustrojstva Tarsatike nema sumnje da se u ovoj bazilici obavljao čin krštenja odraslih neofita, a za ovaj je obred nužan baptisterij sa svim njemu uvriježenim aneksnim prostorima. Gdje se ova krstionica nalazila kakvog je oblika bila i u kakvoj juxta poziciji naspram bazilike pitanja su na koja trebaju odgovoriti sustavna istraživanja.

LITERATURA

- W. M. BEDARD, *The Symbolism of the Baptismal Font in Early Christian Thought*, Washington, 1951.
- G. BRUSIN; P. L. ZOVATTO, *Monumenti paleocristiani di Aquileia e Grado*, Udine, 1957.
- L. CREMA, *Architettura romana*, Encicl. class. 1959.
- F. W. DEICHMANN, *Archeologia cristiana*, Verona 1993.
- M. DONDERER, *Die Chronologie der römischen Mosaiken in Venetien und Istrien bis zur Zeit der Antonine*, Berlin, 1986.
- R. EGGER, *Frühchristliche Kirchenbauten im südlichen Noricum*, Wien, 1916.
- R. KRAUTHEIMER, *Early Christian and Byzantine Architecture*, 1965.
- S. TAVANO, *Aquileia e Grado*, 1999.

SAŽETAK

PRINOS RANOM KRŠĆANSTVU I URBANIZMU TARSATIKE

Nino NOVAK

Antička je Tarsatika kao *civitas peregrinorum* osnovana tijekom druge polovine prvog stoljeća na desnoj obali utoka Rječine u Kvarnerski zaljev, na mjestu prapovijesnog emporija okolnih gradinskih naseobina na Velom Vrhu, Pulcu, Trsatu, Sv Križu. Razloge nastaka treba vidjeti u pomorskoj trgovačkoj tradiciji i prapovijesnim kopnenim pravcem prema vodotoku Kupe. Antička *statio* na okosnici Aquileia - Tergeste - Senia - Siscia prerasta u gradsko naselje kojemu su imanenti svi tadašnji urbani dosezi; ortogonalna rasterna shema insula, organizirane nekropole, trgovačka luka, urbane vile od kojih je jedna, klasične arhitektonske kompozicije u samom središtu grada apostrofirana u ovom radu. Njen je triklinij, po svemu sudeći u kasnoj antici, adaptiran u funerarnu celu, jednu cemeterijalno-sakralnu prostoriju - ranokršćanski oratorij.

Tarsatičko kasnoantičko zapovjedništvo Alpske klaustre za jugozapad u središtu grada ukazalo je na njegov snažan militarni aspekt već od polovice 3. stoljeća, a postoje indicije da se ova transformacija civilog u vojni grad počela događati već pred sam kraj 2. stoljeća. Istraživanja modularnih karakteristika Principije omogućila su pretpostavku idealne, primarne gradske insule Tarsatike u prostorima obostrano uz dekuman. Ranokršćanski gradski kompleks 5. stoljeća ustanovljen je na trgu Pul vele crekve. Trobrodna bazilika sa narteksom zatvorenog tipa i aneksnim memorijalnim ambijentima, začeljnim dijelom prekrivena današnjom crkvom Uzašašća B. D. Marije, opodena mozaicima geometrijskog dizajna, ukazuje na kontinuitet grada prema srednjem vijeku i ranu recepciju kršćanstva u vrhu Kvarnera.

SUMMARY

A CONTRIBUTION TO THE KNOWLEDGE OF URBANISM IN TARSATICA AND THE EARLY CHRISTIAN PERIOD OF THE SETTLEMENT

Nino NOVAK

Ancient Tarsatica was founded as *civitas peregrinorum* during the second half of the 1st century along the right bank of the Rječina River right on its mouth in the Bay of Kvarner, on the site of a prehistoric harbour of Veli Vrh, Pulac, Trsat and Sv. Križ hillforts. Reasons for founding the settlement should be looked in maritime commercial tradition and prehistoric continental route along the flow of the Kupa River. Originally an ancient *statio* along the Aquileia - Tergeste - Senia - Siscia route grew into a settlement with all known urban achievements; organised necropolises, mercantile harbour (*emporium*), urban villas of which the author emphasises the one with classical architectonic composition situated at the very centre of the city. Considering all the data, its *triclinium* was transformed in Late Antiquity into a sacral room of funerary character - an Early Christian oratorium.

Late Roman military headquarters within the system known by the name of *Claustra Alpium Iuliarum* or Fortress Wall of the Julian Alps located in the historic core of the city of Rijeka were an especially significant military point since the middle of the 3rd century. Leads exist that the transformation of urban into military character of the settlement took place as soon as the end of the 2nd century. Researches into modular characteristics of the Tarsatica Principia enabled the assumption of an ideal original *insula* existing on both sides of the *decumanus* street. An Early Christian religious complex existing in the city in the 5th century was located at today's Pul vele crekve Square. The Church of the Assumption of the Blessed Virgin Mary was built on the ruins of the three-naved basilica with a roofed narthex and annexes of memorial character. The floors of the basilica (dating from the 5th century) were covered in mosaics with geometric motifs, and the building itself indicates continuation of building tradition towards the Middle Ages, as well as an early reception of Christian religion in the Kvarner area.